

AZ EREDENDŐ VERSÉLMÉNY NYOMÁBAN (I.)

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK „ÉLHETŐ TRAGIKUMA”

1. A nyilvánvalót közelítjük; ez nehezíti dolgunkat. József Attila az *Íme, hát megleltem hazámat* . . . záró szakaszában végső erejű okfejtéssel vetíti elébünk költészetének ezt a valóban eredendő értelmezését: az élhető, mi több, éltető tragikumét. E gyűjtőfogalom jegyében „szép a tavasz és szép a nyár is, / de szebb az ősz s legszebb a tél, / annak, ki tűzhelyet, családot / már végképp másoknak remél”. Szép Ernő a *Néked szól* című versét elemi hasonlatossággal ugyanígy indítja, határozza meg, s aligha véletlenszerű, hogy a század első évtizedének világháborús végén keletkezett mű az élet teljességének ugyanily kapcsos-zárjeles foglalatát kénytelen adni, az évszakokét, az egyik leginkább célravezető költészeti sebes-utat járva: „Jobbkezem adnám Néked, ki ott jársz messze távol, / Szeretnék Véled kezét fogni s szemedbe nézni, / Te is leszel majd úgy hogy lelked holt múltban érzi / Igaz hívedet s avval beszélni vágyva vágyol (. . .) Hallottam: boldogság. És azt mondták hogy az nincsen. / De hiába mondták meg, mégis csak azt kerestem, / Azt hittem énvelem majd kivételt tesz az isten / És tréfarabság lesz az élet mézes-bilincsen . . . Ősszel gondoltam: óh tél, boldog leszek a télen. / S télen: hogy a tavasszal. S nyáron: hogy majd az ősszel. / Mindennap gondoltam: majd holnap, holnap kezdődsz el / Te fényes édes évad, mikor világom élem”. Az idézett Szép Ernő-vers befejezése: „Elmúlni vágyom s vágyom. S felélni, jönni, lenni: / Csudálatos csudálat a nagy világ. Egyetlen. / Hogy ríttam volna gyáván: emberek! És kegyetlen / Ordítottam vón: gyilkos! téboly! nem igaz semmi! // De ez mind annyi volt mint mikor a sűrű nyájban / Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget, / De elnyomják és nem látsz közöttük

különbséget / Ahogy tűnnek mind a nagy porban, alkonyatájban”. A „végképp másoknak remél” verse előtt József Attilánál egy másik kezdet: „Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom. / Elpazaroltam mindenem, amiről számot kéne adnom”. A boldogságot a száraz ágak végső zörgését könnyezve hallgató költő mint jogát kívánta, s hogy megalázható ne legyen, láz ne jelölje méltatlan sajátlagossággal; általános maradhasson, ezért kellett volna neki a részletben megvalósuló „minden”. Az Ady-vonulat ennyire szerves nyoma, alapútja századunk magyar költészetének; a teljesség katarzisztát áhító rész tudatosságát nem szabad partikularizációval összevétenünk ott, ahol nem az. És, persze, fordítva. Tegyük itt még egy kitérőt a „versélmény” eredendőségének, evidenciájának fogalmához.

2. E pillanatban dolgunk nem összehasonlítólagos; azt az „egyszeri” katarzisélményt keressük, ennek „olvasói tovább-éltetését”, amely sajátlagosan és általánosan József Attila költészetét jelzi; a gyűjtőfogalomként használt jelölés pedig – „József Attila költészete” – , engedtesse meg, hadd ne tegyen különböztetést középső és kései korszak között. Utolsó éveinek verseivel foglalkozunk, s ily szempontból: ha nem is az eszmei-tipikus olvasó szemszögéből, mégis, miféle jellegzetes mindennapi élıhetősége van merőben más helyzetekben, más korban, más pszichikumok számára a József Attila költészetét katartikusan kitüntető tragikumnak; hogyan válik ez emberi gazdagság részévé, mértékké mintegy, érlelıvé és éltetővé. Eszmei-tipikus olvasói mintát már csak azért sem ígérhetünk, mert dolgozatunk személyhez kötött, és igen sokszor kénytelen feltételezésekre hagyatkozni; ám a részletben megnyilatkozó teljesség gondolata és közelítése feltétlenül a század „minden-tudatos” költészetének hozadéka, ennek alapvető mivolta nélkül elképzelhetetlen volna; vagyis „a visszajelzés visszajelződése” már az elméleti megállapítások szerény sora ugyanúgy, mint az egyéni föltételezéseké. Ezt az „elköteleződött” tartást nem nélkülözhetjük.

3. Amire a létközeliként, netán létazonosként átélt költészeti tragikum – élménynél többé válva – kötelez: a létezékelés szintje, jellege. Azt lehetne mondani, szokásosan: „József Attila után már . . .” S meghatározni, mit nem lehet „ugyanúgy” személyesíteni vagy tárgyyszerűsíteni a költészeti vizsgálatban. És, persze, a hatás visszasugárzó is; mint láttuk, Szép Ernő valódi jegyeire is vetülhet innen fénypászma. De épp az elsődleg *megélt* jelleget fokoznánk le, ha látszatok, megvilágítások, beállítások, kölcsönhatások dolgává tenénk. József Attila tragikumának élhetősége az *Ars poetica* számos szakaszában áll kifejtve, én-tudatlag is előttünk. S nemcsak az a bizonyos „tovább”, nem csupán a mindenség mérőeszközisége, az alkuk mindenikének elutasítása hordozza ezt a tartást, e tartásnál-többet; a felsorolás hitele – a munkás „két merev mozdulat között”, a „suhanc” – az esetlegesség folytathatóságában rejlik, hiszen életkortól és majdnem a műveltségi foktól is függetlenül az evidencia katarzishatását teszi József Attila verslényege. Vajon mondható-e ez is így: hogy „mindegyőnknek” megvan „a maga” József Attila-élménye? Nem alakul-e, századunk költői közül ma általa a leginkább, valami „közös” felfogásréteg, olyképp mindannyiunkban, ahogyan s akik az ő tragikumát azonnal-élhetőnek érezzük, tudjuk, végeredményben megidézzük, elkophatatlanul tartjuk, s mégsem tesszük szertartássá, jelképpé, egyenlősítő motívációvá? A József Attila-tragikum elkötelező ereje okvetlenül ebből a sokfelé-hatásából is fakad; s abból, hogy önmagában is sokszólamú. Megjelenési formája nem mindig a külszínig tragikus jellegű. Legalább fele részben arra mutatnak a leglényegesebb vershelyei, hogy az „ember” konstruktív eredendősége még a tragikum kibontakozásán *innen* térben volna hivatva megteremteni azt, ami – evidenciaként – dolga; s majdnem biztosra veheti „a mi itt feltételezett olvasónk”, hogy versélményét, a tragikumon már *túl*, ez határozza meg az *egyetemesség* ígéretével. A katarzis szintén ily hatású lehet; jár vele azonban valami egyszerűség – mindenkor –, és „sűrűsége”, sorjázó közelsége-

állandósága valami zaklatottságot is lop az élménybe, az emlékképbe, a szervessé váló anyagba, mellyé bennünk a költészet áthasonul; s ez elviselendő, sőt, rendjén van így, ennek híján hiányérzet támadhatna; de legalább annyira, ha az az „(. . .)Én dolgozni akarok(. . .)” motívum *A Dunánál* egyik visszafogott csúcspontján nem mindennél fontosabban szólalna meg, s nem hordozná ugyanúgy a tragikumot, mint a kifejtettebb rokonhelyek. S a közvetlen tanulságot sem nélkülözik ezek a pontok: „A világ vagyok – minden, ami volt, van :/ a sok nemzetség, mely egymásra tör”. Vagy „csak” ennyi: „Én úgy vagyok, hogy már százezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen”. Hogy ennek a nézésnek mekkora árvasága tud lenni olvasónk számára a – vele is – túlelemiesedő, részre hulló világban, nem szorul külön minősítésre. A legkonstruktívabb elköteleződések tragikumát sem szabad – alaprétég! – kifelednünk a tragikum gyakran másutt, másban keresett eredendőségéből, teljeséből.

4. Ha a „tragikum” fogalmát a tragikus létérzékelésig tágitjuk, s innét tovább, logikusan, a végső ellentmondások fizikai-lelki hordozásának köteleződéséig, a nem nyugvó igények maximumtudatának visszavettetéseiig, végül nem is kell „bontanunk” egységét, nem szükséges összetevőket keresni. Mégis, az iménti példa, a „dolgozni” tragikuma az elemzést – a képzelt olvasónk tudatát, benső létmódját – termékenyítőleg üt el számos mástól; a tipologizáláson innen maradva, hadd emeljük ki azt a hatást, amit ilyesképp az *Irgalom* tesz, e szintén 1936-os vers, valamivel *A Dunánál* után a gyűjteményes sorrendben. A kérdéses versszak: „S bár hűvös, örökkévaló / dolgok közt muszáj őgyelegnem, / a palánkok közt szárnyaló / munkát nem lehet elfelednem”. A tragikum kulcsszavai vannak – bizonyos nézetből – kibontva, jelezve itt; alapvetően katartikus lehetőségű fogalmak között bolyong a „lélek”, mint hazájában, s tud a *muszájról*; tud a „nem lehet” kettősségéről stb. De még ez sem minden e tárgyban. Az „elfelednem” a kulcsszavak közé tartozik. A képzeletbeli – mondjuk utoljára: nagyon valós

– olvasó alaphelyzetnek érzi a feledéskényszert; s hogy nem lehet, nincs rá mód. Hogy alapdolgok volnának feledendőek, s alapdolgok miatt nem válhatnak azzá. Nem lehet tagolatlan az emberi helyzet; egyetlen fájó vonatkozvány sem. Nincsen benső zárványhelyzet, állandó kölcsönhatás van, éltető és felemésztő. A „hűvös, örökkévaló dolgok” alkalmasint a költészet dolgai; lehetnek a psziché képei helyzetberendezésének elemei; a munka, mely a jelzőjével máris gyönyörűségnek van mutatva, joggal, és helyzetinek is, az ügyelgés-helyszín tereptárgy-sorának, e még hűbb, forróbb – vagy hűvösebb, hűtlenebb? –, ez a végfok erőnél is erősebb, nem enged. Van a „muszáj”-fogalomnak egy nem kevésbé híres, tragikus előfordulása József Attilánál. Természetesen a *Szállj költemény* . . . kezdetű vers most itt az olvasó emléke. Ahol a vers dolga ez lenne: szólítsa méla borjúsájként „a szorgalmas szegényeket”, s „rágja”, idézzük, ha nem az ottani alakjában is, e döbbenő szót, meghittségében, objektivitásában, költői telitalálat mivoltában, szívükbe, „nem muszáj”, s hogy mit nem – megint alaphelyzetben valami végleteset, nevezetesen „hősnek lenni, ha nem lehet”. Ennek a tragikus helynek egészen nyílt, azonnal, megváltó-megváltoztató hatású a katarzisa.

5. A *nem muszáj* – *nem lehet* tragikumához, akár a tagadósavak nélküli változatok bármelyikéhez is, csaknem felszámálhatatlan sok versrészlet tartozik az olvasó emlékezetében. 1937-es vers a bagatellnek, etűdnek minden „könnyedsége”, lebegése ellenére sem minősíthető *Könnyű emlékek* . . . verse. „Hova tűntetek?” Ez a kérdés szegeződik nekik. S a benső helyzet? „Nehéz a szívem, majdnem zokogok. / Már nem élhetek meg nélkülük”, azaz ilyes emlékek nélkül, „már nem fog kézen, amit megfogok”. A *vesztés* képze – s így akkor: valósága, képzetesként is valódisága, emlékekből maradt tapasztalatélménye, közeli és távoli képekből, példákból „ellessett” fenyegetése – az emlékeket „kicsi ólomkatonák” képében vonultatja elő, s velük a – vélt? elveszített? – boldogságállapot rekvizítumai tűnnek

fel olvasónk szeme előtt is; ám vajon ezek a „kellékek” nem *önmaguk-e*? Annyiban, hogy magukban hordozzák — hordozták — az esszenciálisat, a változhatatlannak hittet; esetleg bennük van, most már vesztett, képzetes, jóvá semmit nem tehető alakjukban van a megoldásképlet, ami azonban nem fogja kézen azt, aki ógyelegev keresné. „Egy kis játékot én is érdemelnék”, hangzik a kiáltás, a tragikum eleme szervesen épül fel, s ha kérdés is, mi a való és mi az elképzelés, mi ezek aránya, a költészeti megvalósítás katarzisa nem marad el, és ezzel rámutattunk, egészen közeli példával, mit értünk e tételtelen tragikum élhetőségén; korántsem a fogalmak félretolását, semennyiben sem az adott, vállalt, felvett versrendszer szakszerű követelményeinek mellőzését, másodlagosságát. A tragikum tartalma elszakíthatatlan a kibontás mikéntjétől; esztétikumká alakul tehát, s ezért nemcsak élhető, de élendő is és — a nagy szót kerülni akarván, de legalább még egyszer említve — éltető is, mert az életnek nem ellenjátéka, nem tagadása, nem pótléka, hanem illúziótlan szakszerűséggel felmért ideális állapota vagy effélére rámutató, hibátlanságával megváltó képződmény.

6. „A működésben van a nyugalom”, olvassuk e tragikus felhangú, megtévesztően higgadt kijelentést az utolsó versek egyikében. *Le vagyok győzve . . .* így kezdődik a költemény, s a folytatás, a kontraszt: „győzelem ha van”, zárójelesen. Érdekes, hogy a következő sor — „de nincs, akinek megadjam magam” — mintha valóban nem tartozna olvasónk tragikus példatárába. S valami joggal! Az ész, a logika, a pályára került, biztos dialektikájú felismerés inkább eszköz marad, küszöb. Ehhez a sorhoz; befejezetlen gondolkörével is teljes a mi tragikumszempontúságunknak itt: „Úgy leszakadtam minden más világról . . .” A *más* szón, ezen múlik. Melyik világról nem szakadt le, aki ebben a versben beszél? A legyőzetés állapotának világáról. Minden más világot elveszített, egyikkel sincs kapcsolata. S ugyan okkal-e valóban? Nyilván; de annyira kizárólagos jogú önmagában ez az az állapot? Kényszerítően sodor valóságos tragédiába?

Nem! És a miénk avval lesz ez a tragikus versrész, hogy átlátatja velünk e tényt; *élményünkkel haladtatja meg saját meghaladhatatlanját*. A tragikus végletesség ezzel lesz élhető, s egyben meghaladhatatlan – mint esztétikai és etikai érték. Tartalmának – ha tetszik: formáltságának – tragikumát azzal tetézzük, hogy ráismerünk a magunk efféle helyzeteire; és a megformált etikum e helyzeteket éppen nem abszolutizálja, hanem túlélhetővé teszi számunkra. Az élhető tragikum ekképp: a túlélést segítő katarzis. Mivel tartalmai az ily helyeknek elemiek, általánosak, mindenki által megélhetőek, formázatai azonban a részletek pontos hitelével érvényesülnek, heves izzással átélhetőek olvasónk számára, de ez, a „közölt hő” nem pusztítólagos. A kevésbé megélt hidegebbségek ártanak többet, érezzük.

7. A „Miben hisztek, ti makacs égitestek” versnyitó felkiáltása vagy sóhaja a működéskitételre válaszol, azt előlegezi; ikermotívumok. A tragikus alaphelyzet itt maradéktalanul kibomlik: miben hisztek, kérdezi a vers első személye ezektől az égitestektől, „hogy föllobogva/lángokkal egymásnak nem estek, / csak kerülitek egymást óvakodva?” A természettudomány és a lélek végtartományai közötti térben is nagyon igaz, átélhető kép! Esztétikumát nemcsak a sorok váltakozó hosszúsága, mintegy ziháló lélegzése adja, hanem maga a kérdés is, a kérdésforma; hogy mintha az égitestek ügyeinél is reménytelenebb volna az ember dolga a föld magánviszonylataiban, melyeket természetszerűleg kell közviszonylatoknak is éreznie – a „szerelmes versek” József Attilánál e kozmikus érzetmód végső hitelesítői! –, s olvasónk, aki nemcsak átlátja ezt, de élménye végsőkéig megrázza, épp ezért, e végső gondolkodásra, végső érzésre kényszerítve, tudatosíthatja, sejtethi, hogy saját állapota nem reménytelen. Holott a teljes reménytelenség képét látja maga előtt. Miben hisztek . . . ! Nyilvánvalóan semmiben sem „hisznek” a makacs égitestek; csoda állapota forogna fenn, szó szerint? Ez sem valószínűsíthető. Akkor . . . ? Az esztétikum és etikum szintézisének mégis-meghaladó-anyaga kezd élni és hatni, válik élhető „sugallatúvá”.

8. Aligha mellőzhetnénk olyan nyíltan tragikus indíttatású és ekképp végig is vitt verseket, mint – csak példának! – a *Nem emel föl...* és a *Bukj föl az árból...* Mivel ezek „istenhez szóló” költemények, feltételezhetően általános tragikumérzetek válaszai... volnának, ha efféle kartoték-rendszert a költészettel be lehetne vagy kellene tartani, sőt, ha – korántsem üdvére – maga a költészet ilyesmit betartana. Kozmikus és a legföldközelibb tragikumú versek sorába illenek egyenértékekkel; s még ezen túl is: a reménytelen némaság megszólalásaiként adják rendületüket. A képzetes olvasónak hánszoros élménye lehet, élete különböző szakkaiból és helyzeteiből, hogy: „Nem emel föl már senki sem, / belenehezültem a sárba...”; s hogy ekkor ezt kéri, így tekinti át *helyzete tárgyyszerű* tragikumát: „... ne legyek kegyetlen árva”. Ezért tartozna valami összefogásba; s ezt a „formáló alak” segítő közbelépésétől reméli. Forma szerint. Ám ezek csak verseszközök; „fogadj fiadnak istenem”, például ez is. Viszonylatot teremt, hogy a csaknem tragikus, néha tragikomikus alaphelyzetek egyikét kibonthassa általa: „... amire kényszerítnek engem, / hogy valljalak, tagadjalak, / segíts meg mindkét szükségemben”. Azonnal érezhető, hogy a tárgyi, az „objektív” világ ilyes ellentételezettsége erőteljesen az egyén meghatározottságából fakad. Felnőttén élhető tragikus líra József Attiláé, mert minden feltárás és körültekintés ellenére sem marad a külvilág magánvádolója; köz egyénné, mindenség emberré azzal is válik, hogy a logikus lépcsőfokokat végigjárja, az önismeret nem tudományos fokait; a kiszolgáltattott önismeretet mint segítőt érvényesíti. Hogy mármost mire? Tovább sugalló hatásra; ez is az élhetősége; íme, példánkban, a „kényszerítnek” motívum folytatása: „Tudod, szívem mily kisgyerek – / ne viszonozd a tagadásom”. S hogy milyen műveletek végezhetők, nem üdvre, önmagunkban, s hogy ezektől mi menekíthet, a vers utolsó szakasza szó szerint *felejthetetlenül* mutatja: „Intsd meg mind, kiket szeretek, / hogy legyenek jobb szívvel hozzám. / Vizsgáld meg az én ügyemet, / mielőtt magam felál-

doznom”. De ugyanilyen erővel „feloldoznom” is állhatna itt; emlékezzünk a korábbi *Irgalom*-versre, a „hűvös, örök-kévaló” dolgokéra! Ott: „... hallgatom a híreket, / miket mélyemből enszavam hoz. / Amíg a világ ily veszett, / én irgalmas leszek magamhoz”. A tragikum és az élıhetőség egyé válik a helyeken; mindkettőben a végletesség marad meg elevenek, s a képzetes olvasó a maga bármikori pszichés valóságát tudja hirtelen, mindent fölöslegesítő fénnel megvilágítani általuk. Az *általános ember* saájtságait bizonyította be József Attila költészete ily elemeivel, és a *sajátlagos ember* nagyon sokszor csak elgondolva, magában „felmondva” mind e – mondtuk! – feledhetetlenségeket, részese lesz valami nagyobb általánosnak, élıhetőbb „térnek”, tágasságnak, a tragikum meghaladását viszi végbe saját élete által. József Attila költészete ekképp *végző eredmény*. Olyan verseiben, mint a címe szerint már idézett *Bukj föl az árból* . . . kezdetű, különféle tétélezések találhatók, s ezeknek némelyike, ha önmagában áll, esetleg nem mindenkor a legaktuálisabb lélektani igazság, „logika”. De az ilyen matéria is a leglényegesebb dolgok hangsúlyához jut a környezők által. Hadd álljon itt példa e versből amazokra is, ezekre is. Nem érezzük – ma épp? már? – tragikus felhangúnak az ilyesmit: „És verje bosszúd vagy kegyed / belém: a büntelenség vétek / Hisz hogy ily ártatlan legyek, / az a pokolnál jobban éget”. De ez a végérvény szinte mindjárt, akkor, mellette: „Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem”. A képzetes olvasó bármikori mindennapjaiban aligha a cselekvési módok korlátatlanját jelenti a „mindent”, hanem legfőljebb, hogy „sok mindent”; s a „már nincs értelme . . .”, ez akár olyasmit képviselhet, hogy „már késő”, ahhoz tudniillik, ami egykor fontos és jó lett volna, mert a meglét realitásai miatt túlhaladottá vált a „legfőbb” óhajtás tárgya stb. Ezek a magyarázatok tetszés szerint sorjáztathatók; s a tragikum lényege nem is változatokban rejlik. Mondtuk: a helyzet átmetszésében, megvilágításában – oly villámfénnel, amely nem pusztít, hanem

megtart. Ehhez, persze, nem föloldozott, hanem föláldozott élő anyag kellett.

9. A témakörök zárulásának tragikuma is mi lenne más, ha így tekintjük: életszerű folytatódás. És bonthatatlanság, ennek minden mellékjelentésével. Kisgyermek a szív? A *Gyermekké tettél* című „szerelmes vers” – vagy akár idézőjel nélkül is így – megint a bizalom katarziséját adja; a feltárások tragikumát azzal, hogy az imént említett bonthatatlanság a romanyagból is testesül újra. Gyakorta a legegyszerűbb közlések, mi több, a legegyszerűbb formájú és tárgyú versmondatok hordozzák, kiélezés nélkül, a tragikumot. Azzal, hogy legmindennapibb emberi helyzetünkre emlékeztetnek; mik is szükségleteink, milyen megrázóan egyszerűek. A „francia fogoly Pilinszkyje”, az „istenes versek Nemes Nagy Ágnesé” később ezt a tényezőt bontakoztatja ki rokon erővel a maguk specifikumában, a tárgyakéban. Mi volt alappéldánk? Íme: „etess, nézd – éhezem . . .” Az alapkijelentés. Majd: „Takarj be – fázom . . .” Azután, megint évtizedeket előremutatva a magyar költészetben: „Óh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek”. Ezek a mozzanatok messze meghaladják akár a kiemelkedő szerelmesvers-tematikákat is. Nem tekinthető esetlegesnek, hogy ez a vers megint alaptudnivalóval szolgál, végződésében, tragikumélésünk számára: „Sok ember él, ki érzéketlen, mint én, / kinek szeméből mégis könny ered . . .” Ez sem akárhol adja! De a rárimelő sorpár még magasabbra emelkedik, innét ejt le minket már magányos gondolatainkba: „Nagyon szeretlek, hisz magamat szintén / nagyon meg tudtam szeretni veled”. A megszeretés, az önelfogadás semmiféle eufóriával nem jár itt, ellenkezőleg: a hiányállandóságra utal, felébreszti bennünk ezt a lappangó ismeretet; gyanút, amit magunkkal kapcsolatosan – „szemben” – mindig tápláltunk. Még két verset hadd említsen dolgozatunk a sok közül; az egyik az *Alkalmi* . . ., a „bányás”, *Ignotusnak*. Érdekes ezúttal ilyen szempontból, a tragikum-élhetőségéből elolvasni a központi versszakot: „Ha beomlanak a bányát / vázázó oszlopok, / a

kincset azért a tárnák / őrzik és az lobog. / És mindig újra nyitnák / a bányászok az aknát, / amíg szívük dobog.” A tragikus – vagy: egyebek között *tragikus* – költői életmű elemei *felelgetni* kezdenek egymásnak, ha *megfelelő* kérdéseket teszünk fel velük, általuk, és – természetesen – „nekik”. Ilyenkor kerülhet sor arra, hogy eredendő élményterünkben valamely költészet elkezd meghaladni önmaga alapmeghatározóit, legfőbb meghatározottságát is. A romantikából egyetemes emberi mindennap lesz, az elhagyatottság istenkereső kényszeréből perifériás bolyongás realizmusa, a tragikumból – hogy József Attilához térjünk vissza – gazdagságtudat. Hiszen ha az egyik vershelyen azt olvashattuk, hogy külső, személyes kapocs kell önmagunk értékeléséhez, „megszeretéséhez”, a bánya-versszak rámutat, hogy van eleve ilyen eredendőség, tehát *evidencia* az etikum. Vagy akár a megnevezetlen „mégis-cselekvés” muszája. És így fejezhetjük be, korántsem kimerítve, tárgyunk átfogóbb képét, egy töredékkel; rávezet legalább két pontkijelölő sugarat témánkra, és meg is világítja, mit értsünk azon a tragikumon, amit a költészet – épp az eredendő élhetősége kedvéért – aligha nélkülözhet; íme: „Az én szívem sokat csatangolt, / de most már okul és tanul. / Aki halandó, csak halandót / szerethet halhatatlanul”. A „belehalni”: kulcsszó József Attilánál. Ám aligha túlzás, hogy az ő halhatatlansága – abban, ahogyan elemi szükség van rá, tragikumára és élhetőségére, „rejtelmekre” és napvilágosságára – a versnek abból az evidenciájából ered, hogy ami pusztán anyag volt, nem marad az, a „leggyönyörűbb”, a „legigazabb”, a „legegyetemesebb” vershely is meghaladja ezt a módozatát, amikor *alapvető* élendőnk lesz; s csak így lehet az: belehal önmagába.

TANDORI DEZSŐ